

IZABELA LIS-WIELGOSZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

izalisek@o2.pl

Zmysł uniżenia. O motywie twórczego wysiłku na przykładzie krótkich form literackich

Zapisy należą do najstarszych i najliczniejszych form literackich charakterystycznych dla piśmiennictwa średniowiecznego, szczególnie zaś dla wschodniochrześcijańskiego, w tym cerkiewnosłowiańskiego systemu literatury. Wprawdzie najczęściej traktowane są jako rodzaj suplementów i pobocznych wzmianek, nazywane marginaliami czy kolofonami i wzbudzają zainteresowanie wyłącznie w aspekcie kodykologicznym, to jednak ich wnikliwy przegląd oraz głębsza analiza ujawniają znacznie wyższą wartość, o wiele szerszą funkcjonalność i autonomię. Umieszczone na marginesach rękopisów czy wewnętrznych okładkach drukowanych ksiąg stanowią samodzielne i niejednokrotnie wysoko artystyczne formy wypowiedzi, które składają się na odrębny podsystem określany nawet mianem „literatury zapisu”¹. W takim rozumieniu są one typowe dla całego piśmiennictwa wschodniochrześcijańskiego, w tym *Slaviae Orthodoxae*, stanowią świadectwo literackiej wspólnoty i wzajemności, przede wszystkim zaś żywej komunikacji między różnymi ośrodkami skryptoryjnymi².

Słowiańskie *zapisy* powstają w oparciu o wzorzec bizantyński, mają stałą strukturę i tradycyjną poetykę, dlatego też miast widzieć w nich zwykłe, podrzędne noty informacyjne, należy je traktować jako odrębny średniowieczny gatunek literacki³. Oczywiście nie wszystkie w pełni realizują ten sam schemat kompozycyjny czy ideowy, co zresztą odzwierciedla ich niezbyt skomplikowana typologia.

¹ Zob. np. С. Томин, *Дијак Добре и његов запис о Марку Краљевућу — једна прећутана тема српске средњовековне књижевности*, „Истраживања”, nr 16, (Нови Сад) 2005, s. 211.

² В. Ђоровић, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, „Глас Српске Краљевске Академије” CLXXVI, Београд 1938, s. 3–170.

³ В. Ђоровић, *Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа*, „Глас Српске Краљевске Академије” LXXXIV, Београд 1910, s. 57; zob. też Ђ. Трифуновић,

Podstawowy podział przebiega według kryterium strukturalno-tematycznego, pozwalając wyodrębnić zapisy zwarte — poświadczające oraz obszerne — opisowe (klamrowe). Jednak bez względu na kompozycję *zapisy* jako samodzielne mikroteksty są trwale osadzone w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej, co wyraźnie ujawniają ich strategie retoryczne i topika — poziom ideowy, frazeologiczny, średniowieczny repertuar wspólnych miejsc (*loci communes*), stałych epitetów itd.

Jednym z podstawowych i rozpoznawalnych motywów w krótkich formach literackich jest twórczy wysiłek konotujący takie cechy, jak grzeszność, słabość, niemoc bądź nieudolność — przepisującego rękopis czy księgę. Fundamentalnym odwołaniem jest dlań dogmat wcielenia — kenoza Chrystusa, a literackim wzorcem średniowieczna maniera pokory pisarskiej. Mianowany tu zmysłem uniżenia ów popularny i obligatoryjny topos jest więc realizacją uniwersalnego schematu ideowego i wyrażeniowego, a zintegrowany z pozostałymi konstrukcjami przedstawieniowymi czy nawet stanowiący swoistą ich sumę, funkcjonuje jako czytelna strategia obrazowania, percepcji i egzegezy rzeczywistości zarówno literackiej, jak i historycznej, politycznej, eklezjalnej itd.

W przestrzeni *zapisu* jest on ściśle związany z głównym motywem księgi — życiodajnego źródła, rezerwuaru wszelkich duchowych korzyści i radości, ocalenia i zbawienia. Niemalże każda przepisana księga liturgiczna jest opatrzona epitetem czy to stałym szablonowym: „święta i Boża księga” (свѣтаа и божѣствнаа книга), „święta i duszę ocalająca księga” (сѣа свѣтаа и доушеспаснаа кнѣга), „na chwałę Świętej i Boskiej Trójcy, na zbawienie i korzyść duchową” (на славословіе свѣты е и прѣбожѣственны е троице, на спасеніе же и ползѣ доушевишю), „na pouczenie chrześcijanom” (на подченіе христоменитым людемь); czy też bardziej rozbudowanym: „święta księga, w niej jest bowiem chleb bogonatchnionej nauki” (свѣтаа сѣа книга трѣвдѣон, въ нѣнже хлѣвъ еже юс(тъ) богодѣхновѣннаа оученіа)⁴. Niejednokrotnie topos ten pojawia się jako konstrukcja poetycka, złożony układ fraz oddających najgłębszy, teologiczny sens wypowiedzi, czego modelowym przykładem jest *zapis* z 1654 roku na marginesie hopowskiego zbioru tekstów poświęconych Bogurodzicy (Bogorodicznika): сѣа книга юс(тъ) неоскоудны источникъ всакого добра исплън ароматъ доуховныхъ истачающъ присно строуіе присноживотны ю воды, похвалы, молитвы, моленіа, прошеніа и ниже напаетъ се въсакаа доуша божѣствнаго присвоеніа питіем и прохлаждаетъ се ѿ лютаго страсти гореніа и въ тихо пристанище спасеніа почиваетъ; czy też wcześniejszy *zapis* z 1612 roku na rękopisie cetinjskim: Прїидѣте оуко жеждѣшии мыслѣно къ семъ благоточномъ источникъ еугелскаго, глаголю, развѣннѣа въсегодишнаго растлѣкованію и ѿкрѣвенію, почръпѣте и везьпрѣстанно и ненаситно пїйте. даже възможете

Azbucnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmov, Beograd 1990, s. 78; Ђ. Даничић, *Речник из књижевних старина српских*, I, Beograd 1863, s. 362.

⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. I, Beograd 1902; 1021, 1132, 1404, 1107, 1502; por. 1449 (dalej jako 3 I wraz z numerem).

зной страстныи прохладити, и оутешеніе оутѣшителево полѣзити; здѣ бо ес(ть) врачка въсѣмъ страстнымъ недѣгомъ и грѣхомъ и здравіе коньчное христіанскаго православно именованаго исповѣданія правосладріе и пошченіе⁵.

W krótkich formach literackich twórcze unizenie wyraża zwłaszcza związek centralnego motywu księgi z wieloma utrwalonymi w literaturze toposami, których budulcem jest splot odwołań biblijnych. Jednym z częściej podejmowanych tematów jest właśnie trud pracy nad księgą eksponowany jako najwyższe poświęcenie i wyrzeczenie, obecny w modlitewnych formułach i nawiązaniach na przykład do przypowieści o wdowim groszu (Mk 12,41–44): *молю се и въпню, владико мои Христе, такоже пріееть въдовіе ѿ ѿцѣте, пріими и мое сіе рѣкою съложеноіе молю се и въпню: владіко мои Христе, такоже приетъ въдовіе ѿ ѿцѣте, пріими и мое сіе рѣкою съложеноіе грѣшнаго мниха Исаіе*⁶. Wielokrotnie pisarski wysiłek jest ilustrowany jako żegluga przez morską otchłań, której pokonanie tożsame z przepisaniem to z Bożej woli szczęśliwe ocalenie — zawinięcie do portu, odnalezienie upragnionego łądu (Iz 51,10, 63,13; Ps 68,15; 107,26–30). Zwykle kopista wykorzystuje utrwalone frazy, głosząc wprost „niczym tonący w morskiej otchłani, pragnę spokojnego łądu, tak pisząc” (*Икож(е) въсрѣваеміи въ пѣчине морсцей желаю тихомѣ пристанищѣ, сице и пишѣще*.), „niczym okręt przeciwnymi wiatrami miotany, pragnę ku brzegowi, w cichej przystani zatrzymać się” (*Икоже коравникъ владени ѿ съпростивнихъ вѣтровъа жаелаєтъ къ краю въ штишноє пристанище стати*); czy też za pomocą biblijnych figur i obrazów utożsamia finał mozolnej pracy z opadaniem wód i radością Noego: „jak uradował się Noe, gdy gołębnica znak mu przyniosła do arki, bo wody ustąpiły, tak i ja grzeszny uradowałem się, gdy ujrzałem koniec księgi tej” (*Ико порадова ста Ное, егда принесе ему голѣбница знаменіе въ ковчегѣ, тако воды отступаютъ, сице и азъ грѣшныи върадовахъ ста егда видѣхъ конецъ книги сіа*)⁷; (Rdz 8,10–11). Tego rodzaju obrazowanie jest charakterystyczną w średniowieczu strategią pojmowania i wyjaśniania rzeczywistości nie tylko pisarskiej, lecz także historycznej, politycznej, eklezjalnej. Zakodowane w warstwie metaforycznej sensy, tu ściśle odnoszące się do mitu o potopie, służą opisowi siedemnastowiecznej terażniejszości, rozumianej jako pochłaniające chrześcijańską kulturę i tradycję odmęty, księga zaś (jej przepisanie równoznaczne z ocalaniem tradycji kulturowej) staje się symbolicznym łądem. Motyw przeprawy przez spiętrzone fale trudności i cierpienia jest stałym elementem kompozycyjnym, z wielkim upodobaniem wykorzystywanym na wielu poziomach narracji, służącym zarówno egzegezie tragicznego czasu oraz losu wspólnoty, jak i uwypukleniu pisarskiej niedoskonałości, ułomności, grzeszności.

⁵ 3 I, 1503; 3 IV, 6533.

⁶ 3 I, 1256, 1504.

⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. IV, Сремски Карловци 1923; 6635 (dalej jako 3 IV wraz z numerem); 3 I, 2051, 1050; por. 903.

Utrwalone w średniowiecznej literaturze, szczególnie hagiograficznej, kenotyczna postawa i maniera stanowią uniwersalny schemat wyrażania, występujący w *zapisach* niemalże obligatoryjnie⁸. Realizowana jest przez szereg metaforycznych epitetów, takich jak: „ojczyzną grób, matką ziemia” (штѣчьство гробъ, земля же мати), „ojczyzną grób, bogactwem grzechy” (штѣчьство гробъ, богатство грѣхы), „ubogi w cnoty, bogaty w grzechy” (оубогы въ добродѣтелихъ, богаты въ грѣсехъ), „bogaty w grzechy, ubogi w dobre uczynki” (богаты въ грѣсехъ ѡбогѣи въ добрыхъ дѣлахъ), „grzeszny” (грѣшнѣи), „wielce grzeszny” (многогрѣшныи), „ręką wielce grzesznego i godnego pogardy wśród mnichów” (рѣкою же многогрѣшнаго и хощаго въ иноцехъ), „ręką śmiertelną i nietrwałą” (рѣкою тлѣною и вренною), „nie pisze Duch Święty, ni anioł, lecz ręka nietrwała i duch podupały” (не писа доухъ светыи ни аггелъ, нь рѣка врѣнна и дѣхъ оунилий), „nie pisze anioł ni prorok, lecz nietrwała ręka człowiecza” (не писа аггелъ ни пророкъ, нь вренната рѣка чловѣча)⁹. Oprócz takich standardowych określeń w poetyce uniżenia pojawiają się emocjonalne frazy eksponujące pi-sarską niemoc, niemożność, lenistwo, starość, głód i chorobę (na przykład: Ѡх! ѡх! ѡ очи! зле ме болахъ и не мо(го)хъ добръ писати, очи чьстни// Тогда вѣше гладь рѣпкы, тако мнѡшѣмь наипаче на морѣцѣи странѣ ѡ глады изморѣти. Ї еще же и доуѡга горшаа назва ѡ реченыи гнѣвъ вожѣи къ Исмаилю, сырѣч чюма [...] Того ради колѣвахъ се и метѣхъ оумомъ такоже дрѣво въ лѣсѣ ѡ дѣха// и въ трыпѣни егда писахъ сѣта сѣло волѣхъ главою, тако и шчима покривати ми вѣ тмою волѣною тако шблакомъ мрака обдръжимъ вѣхъ потамнѣниа и вес ѡ страстѣи д(о)ушѣтлѣнихъ отишнѣнь вѣхъ)¹⁰.

W podobnym klimacie pozostaje świadcząca o wysokiej świadomości i kulturze literackiej filologiczna akrybia. Wielokrotnie kopiści posługują się określeniem: wzór, model (изводъ), z którego wyprowadzają, przenoszą (изводити, извѣсти) dany tekst, to jest przepisują albo przekładają z jednego języka na drugi¹¹. Towarzyszy zaś temu sporo problemów i komplikacji lingwistycznych, o czym autorzy *zapisów* obszernie informują, niemalże zawsze tonem pełnym

⁸ Należy podkreślić, iż formuła uniżenia jest charakterystyczna dla średniowiecznej literatury na terenie całej Słowiańszczyzny, jest budulcem tekstów — zapisów zarówno cerkiewnosłowiańskich — serbskich, bułgarskich, ruskich, rumuńskich, jak i chorwackich (głagolickich); zob. В. Торовић, *Узајамне везе и утицају...*, s. 131.

⁹ *З I*, 1052, 970, 1278, 1441, 904, 1050, 1633, 982, 938; *З IV*, 6790.

¹⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. II, Београд 1903, 4259 (dalej jako *З II* wraz z numerem); *З I*, 1133; *З IV*, 6791.

¹¹ Љ. Даничић, *Рјечник...*, I, s. 394–995 (tu w znaczeniu: *eductio, exemplar* — ‘wyprowadzenie, model’ i *educere* — ‘wyprowadzić’); „Извод — это тот или иной вид текста, возникший стихийно, нецеленаправленно, в результате многократной переписки текста в определенной среде, местности, стране и т.д. В результате такой переписки текста в нем неизбежно отражаются присущие переписчикам особенности”; Д.С. Лихачев, *Текстология. На материале русской литературы X–XVII веков*, wyd. 3, popr. i uzup., Санкт-Петербург 2001, s. 142.

pokory, w modlitewnym zwrocie o wyrozumiałość. Obligatoryjnie wskazują pochodzenie wykorzystanego źródła, podkreślając jego poprawność-wzorcowość, rodzimość lub też odmienność, obcość i — jak w przypadku ruskich tekstów — twardość (słów). W ich wypowiedziach wyraźnie odzwierciedlają się tradycyjne założenia i dążenia do osiągnięcia adekwatności, dokładności, rzetelności, co czasem przeradza się wręcz w rodzaj pisarskiej pedanterii¹². Jednym z wielu przykładów może być widniejący na marginesie Apostołu z 1660 roku obszerny *zapis*, który dowodzi nie tylko wielkiej skrupulatności, lecz także niezmienności — świadomej kontynuacji tradycji piśmienniczej. Jego autor eksponuje pierwszorzędność źródeł (w tym wypadku redakcji resawskich) i zgodność samej kopii z oryginałem, zwrot do czytających i przepisujących jest tu z jednej strony standardową prośbą o życzliwe przyjęcie, z drugiej zaś postulatem zachowania wierności starym wzorcom, a w razie potrzeby poprawiania przez tych, którzy są w tym biegli (Тѣмже конѣнѣ [sic!] преклонь молю се вашимъ преподавѣю въписающѣмъ въ сѣю книгѣ и чтоуцѣимъ паче же преписующѣимъ ничто же прѣмѣнати, ни рѣч, ни слогѣ, ни оубѣю, понеже и мы отъ добра извода прѣписахомъ, отъ старыхъ прѣводникъ ресавскихъ не имущаго ничтоже порока. Мы во въ всемъ изводѣ последовахомъ, развѣ еще нѣгде что оутан се. Яще ли окрѣтет се что погрѣшено наше(го) ради скоудомѣа, любезно всѣхъ молю, елико [sic!] вась свѣто чѣда [sic!], исправляте)¹³. Warto zwrócić uwagę na kulturowe sfunkcjonalizowanie tego uniwersalnego schematu wyrażania, który służy tu ewidentnie szeroko zakrojonemu projektowi ocalania i podtrzymywania tradycji piśmienniczej, literackiej w jej nienaruszonym kształcie. Oczywiście w dużym stopniu dotyczy to źródeł i spuścizny rodzimej (serbskiej), lecz w kontekście wspólnoty języka, literatury cerkiewnosłowiańskiej nie ma to większego znaczenia, bo przecież to swoiste ocalanie dotyczy niepodzielnej, ponadnarodowej tradycji *Slaviae Orthodoxae*, jak również całej ówczesnej prawosławnej ekumeny. Dlatego też nie ma powodu nadmiernie wyróżniać serbskich źródeł-wzorców, choć stosunek lokalnych kopistów i tłumaczy wobec nich jest ewidentnie cieplejszy niż do pozostałych. Niemniej jednak relacja o przekładzie tekstu jest zazwyczaj lakoniczna, pozbawiona towarzyszącej samemu przepisywaniu symbolicznej nadbudowy i w zasadzie ograniczona do informacji o tekście typu: „przełożony z języka greckiego na serbski przez pokornego hieromnicha Samuila” (преведенныи ѿ езика гръчьскаго на сръвскїи смѣреннымъ ѿермонахомъ Самуиломъ, въ лѣто ·ѧ·х̄·ѣ [1690]) czy „księgi przełożone z języka greckiego na słowiański” (преложени из гръчьскаго ѣзика на словенскыи книги въ лѣто ·ѩ·ѣ [1621])¹⁴.

W serbskich *zapisach* zauważalne jest nieco odmienne podejście do ruskich wzorców, z oczywistych względów cieszących się wielkim szacunkiem rękopi-

¹² С. Станојевић, *Акрибија код наших старих писаца*, „Jugoslovenski istorijski časopis” III, Ljubljana-Zagreb-Beograd 1937, s. 107–117.

¹³ 3 I, 1570.

¹⁴ 3 I, 1927, 1107; por. 3 IV, 6611.

sów i ksiąg, w sferze eklezjalnej, liturgicznej gwarantujących prawowierność, a w piśmienniczej (językowej), jak się okazuje, nastęrczających niemałych trudności. W kontakcie z nimi przejawy akrybii widoczne są wyjątkowo wyraźnie, a to przede wszystkim w swoistym lęku przed niemożnością czy też niedostateczną adekwatnością kopii do tych oryginałów. Jednym z poruszających niebywałą szczegółowością i głębokim frasunkiem przepisywającego, świadczącym o wielkiej pisarskiej odpowiedzialności, jest znajdujący się na chilendarskim rękopisie Palei z 1633 roku *zapis* w całości poświęcony warsztatowi filologicznemu. W zasadzie tekst jest splotem dwóch motywów — cierpienia i wybaczenia, jego autor, prosząc o łaskawość, relacjonuje i uwydatnia ogrom trudności, mówiąc: Проститѣ, шци, бога ради чѣтоуѣше и прѣписѣюѣше, тако мнѣго се троудихмо и навѣдихмо прѣписѣюѣше сїю книгѣ : възимах ѿ нѣкоєго врата тетраче, те писах, а он писалше ѿ извода; къда възех ѿ него извод да послѣдоуем, ѿврѣтох єдино изставлато, а друго нашопако писато, и много вѣдихмо се докѣ истрѣговах и исправлахмо, елико могохмо, шваче и извод роуски, речи тврѣди, не по езикѣ. Нѣ молю се чѣтѣше и прѣписѣюѣше сїю книгѣ, благословите нас, а не кльнѣте, шваче аще и слабо є писато, нѣ ми троудихмо се елико могохмо, зашо се не изврѣташе въ то врѣме сїа книга въ нашем езыцѣ. Оваче хотѣи прѣписати, да се вънимаєт, аще можєт исправлати роускїє речи на свои езык добро и благо, аще ли не можєт, а он да пишєт, такоже шврѣщєт въ изводе¹⁵. Takich rozbudowanych refleksji na temat ruskich wzorców jest jednak zdecydowanie mniej, zwykle bowiem pojawiają się tylko krótkie informacje o pochodzeniu tekstów, czasem wraz z podkreśleniem problematyczności ich wykorzystania. Sam słynny Jov Šišatovac na przepisany w 1615 roku rękopisie homilii ewangelijnych Jana Złotoustego pozostawia wzmiankę o niełatwym ruskim wzorcu z sugestią uciążliwości języka i własnej niewprawności (И паки да вѣсть ваша светыниа шци и братїа, изводъ ѿ кого писахъ велии вѣ тѣжакъ, почто вѣше рѣскїи рѣкописъ, а азъ невѣжда єзыкѣ томѣ)¹⁶. Należy nadmienić, że szeroka obecność wschodniosłowiańskich tekstów przejawia się nie tylko na poziomie samego kopiowania i warsztatu filologicznego, lecz przede wszystkim w sferze literackich schematów, motywów, strategii artystycznych; wiele z nich w *zapisach* południowosłowiańskich ma bowiem właśnie taką, to jest ruską, proveniencję¹⁷.

Nierzadko w ramach tradycyjnej konwencji — maniery unizenia mieści się modlitewny zwrot o wyrozumiałość dla czynnych starań, w czasach tureckich zwykle występujący w odwołaniu do tragicznej historii i losu chrześcijańskiej wspólnoty. Stąd też pojawiające się, mające spotęgować narrację, utrzymane w eschatologicznej poetyce, a nierzadko wysoce emocjonalne określenia, takie jak: „w czasach ostatnich i ciężkich gwałtu hagarzyckiego” (въ послѣднїа

¹⁵ 3 I, 1248.

¹⁶ 3 IV, 6552.

¹⁷ Zob. B. Ђоровић, *Узајамне везе и утицаји...*, s. 157.

и нѣждна врѣмена настѣла агаренскаго), „w wielkim ucisku i niepokoju” (въ велицѣи нѣжди и немирности), „i w ten czas och, och! nieszczęście przez Izmaelitów spadło na chrześcijan” (и въ то врѣме оуѣ, оуѣ! Бѣда ѿ И змантель на хрѣстїаанѣхъ), „została ziemia pusta bez dobrych ludzi, bez bydła i płodów. Zaiste wielu wtedy żywych umarłym zazdrościło, takich nieszczęść ścierpieć nie mogąc” (оста земля добрыхъ пѣста людїи же и скотѣ и плодовъ землѣныхъ. Бѣ истинѣ мнози тогда живїи оублажахъ оумрѣвшихъ такоуѣ бѣды немоуѣще трѣпети), „i w te czasy wiele monasterów opustoszało i spłonęło przez przeklętych i bezbożnych potomków hagarickich” (и ва та времена монастыри многи опѣстеше и сагореше ѿ прок(летихъ) и безбожнихъ агаренскихъ чедъ)¹⁸. Tego typu frazeologiczne związki wyrażeniowe służą uwydatnieniu dramatycznej sytuacji dziejowej, a przez to podkreśleniu autorskiego czynu — trudu powziętych działań (na przykład: И не подиви се, аще многъ оубрѣшеши неисправно, понеже въ велицѣи нѣжди и немирности писахъ ѿ междѣсовнїе рати...// Молю же юнїе и съвзрастнїе и старїе прѣписоующе или чѣтоуше любуе Христовѣ ради исправляйте, понеже доуѣхъ оуниль и оумъ съмоушенъ имѣе не възмоуохъ постигнуѣти исправлѣнїа, и молю се, благословите и не кльните [...] И въ то врѣме оуѣ, оуѣ! Бѣда ѿ И змантель на хрѣстїаанѣхъ, и запустѣнїе светїимъ оубителѣмъ многимъ црѣквамъ...)¹⁹. Standardowa formuła pokory zyskuje więc dodatkowy walor, przekształca się w swoistą sygnaturę cierpienia tak indywidualnego, jak też zbiorowego. Z czasem w takim właśnie kształcie stanie się ona obligatoryjnym sposobem prezentacji rzeczywistości pisarskiej i historycznej.

Warto dodać, że w *zapisach* błagalne zwroty o wybaczenie, pobłażliwość dla pisarskiej ułomności zwykle pojawiają się w części końcowej, służąc retorycznemu zwieńczeniu i wzmocnieniu wypowiedzi, jednak zdarza się, że występują już na początku, wbudowane w samą inwokację do Boga, gdzie ciężar motywu kenotycznego jest znacznie większy. Jednym z piękniejszych przykładów jego zespolenia z konstrukcją inwokacyjną, a dodatkowo formułą doksologiczną, jest *zapis* na okładce *Elementarza (Bukvara)* z 1717 roku, przypisywanego Kiprijanowi Račaninowi, a faktycznie należącego do Gavrila Stefanowicia Venclovicia. Zasadniczo cały mikrotekst jest rodzajem autorskiej spowiedzi, emocjonalną artykulacją grzeszności, ułomności, niedoskonałości, a co ciekawe, i niezbyt częste, pojawiają się w niej także charakterystyczne dla cerkiewnosłowiańskiej (szczególnie staroruskiej) epistolografii zwroty wyrażające czołobitność, potęgujące ten konfesyjny wywód, uplastyczniające sam topos twórczego unizenia. Początek stanowi pochwalne wezwanie do Boga, które przekształca się w pełne pokory wyznanie i błagalną eksklamację, przy czym specyficzną cezurą jest tu formuła doksologiczna, po niej bowiem następuje powtórzenie schematu kenotycznego, tym razem już w zwrocie do prawosławnych (!) i wszystkich czytelników

¹⁸ 3 I, 1006, 1221, 965, 1436, 2013.

¹⁹ 3 I, 1221, 964–965.

(Ѣ) въсесилны и неизреченны, непостижимы, неислѣдованны, превѣчны [...] благодарѣ и величаю и прекланяю дѣше колѣнѣ мои и главою моею въ землю ѡдаряю [...] И аще за немощь прегрѣшенїи моихъ недооумѣнїемъ неисправлено что бысть, самъ исправи своимъ благоволенїемъ съ слъзми тебе молимъ, грѣховъ же ѡпшченїа просимъ и радостно славимъ и превѣзносимъ твое пресветое и прехвалное име ѡца и сына и светаго дѣха и нынѣ и присно и въ вѣки вѣкомъ, аминъ. [...] раволѣпно метанїе до лица земнаго оумиленно сътвараю, ѡ срдїа дѣше оусердно молю, что се юсть приключило описанїемъ прегрѣшенїе, исправляйте)²⁰.

Zaprezentowany tu motyw twórczego wysiłku definiowany jako swoisty zmysł uniżenia należy do stałych i charakterystycznych w krótkich formach — *zapisach* sposobów literackiego wyrażania i obrazowania. Zintegrowany z pozostałymi schematami ideowymi, konstrukcjami wyrażeniowymi, stanowi komponent i funkcjonalny szablon prezentacji, percepcji i egzegezy rzeczywistości twórczej, a nierzadko też historycznej, politycznej czy eklezjalnej. Oczywistym odniesieniem jest dlań dogmat wcielenia — kenoza Chrystusa, a wzorcem utrwalona w literaturze cerkiewnosłowiańskiej maniera autorskiego uniżenia, przez co sam topos jawi się jako jej artystyczna realizacja w przestrzeni mikrotekstu. Jest więc ów charakterystyczny dla *zapisów* motyw adaptacją uniwersalnej idei i projekcją obiegowej formuły literackiej. Ponadto sprzęgnięty z określonym reperтуarem ideowym, którego budulcem jest splot konkretnych odwołań biblijnych, motyw twórczego wysiłku służy wyrażeniu średniowiecznego światopoglądu, koncepcji autorstwa, wskazaniu miejsca i roli piszącego (autora lub kopisty) w hierarchicznym systemie komunikacji.

A flair of humility. On a motif of creative effort with the use of an example of short literary forms

Summary

The paper tends to present the motif of creative effort that is defined as a peculiar flair of humility functioning in the short literary forms — *notations* wherein it occurs as a basic, obligatory manner of expressing the author's conduct and depicting the world. The topos, integrated with the other ideal schemes and notional constructs, reveals itself as a functional template of perception and exegesis of the creative reality that frequently refers also to history, politics, and religion. This template is a reflection of Christ kenosis, presented by the style of author's humility that is consolidated in the Old Church Slavonic literature. Thus the motif, typical of the *notations*, constitutes a realization of the universal idea and a projection of the conventional literary formula. Furthermore, the very same motif of creative effort, linked with a definite repertoire of ideas of which building material is a series of biblical references, serves the presentation of the medieval

²⁰ 3 II, 2328.

world view, authorship conception, and the indication of writer's status and role in the hierarchic system of communication.

Keywords: humility, creative effort, motif, short literary forms, notations

Смисао за понизност. О мотиву стваралачког напора на примеру кратких књижевних облика

Резиме

Овај рад је покушај да се прикаже мотив стваралачког напора разматраног овде као својеврстан смисао за понизност. Он је представљен на примеру кратких књижевних облика — записа у којима се јавља као главни и обавезни начин изражавања ауторског става и основна перспектива описивања света. У записима овај мотив је чврсто повезан са осталим идејним (углавно библијским) схемама и имагинативним (културним) конструкцијама, служећи опажању и објашњењу како стваралачке тако историјске, политичке, црквене стварности. У верској и културној традицији он функционише у односу на догму Христовог оваплоћења, а у црквенословенској књижевности јави се као подражавање, излагање стваралачке понизности и сликање уметничког а исто тако стварног света. Стога овај мотив се показује као реализација универзалне идеје и пројекција уобичајеног књижевног обрасца.

Кључне речи: понизност, стваралачки напор, мотив, кратки књижевни облици, записи